

ДА ПРОТЕГНЕМ РЪКА, КОГАТО ДУМИТЕ МЪЛЧАТ

Райна Тодорова Калоянова
5.ОУ „Митьо Станев“, Стара Загора

TO REACH OUT YOUR HAND WHEN WORDS STAY STILL

Rayna Kaloyanova
5th Primary School „Mityo Stanev“, Stara Zagora

Abstract: Art therapy-a psychotherapeutic method, which is used for treatment and psychological adjustment, through art and creativity. It includes various kinds of artistic activities, as the most successful in children are fine arts, fairy tales as psychotherapy, as well as theatre and music. The goal of the art therapist is to stimulate the child's personal potential and to develop its emotional intelligence in a secure and protected environment. Art is a kind of language, and the symbols it uses are its words. It is touching the subtlest strings of the soul in search of the thread that connects children with special educational needs to the rest of the group. Birds fly, and people feel. It develops the child's ability to recognize its emotional sphere, to react, to experience together with the others, to join, to control negative emotions. For the child to feel the emotions of others, to share them and to understand them, it needs to understand its own feelings first. Expressing your emotions, it improves expressive communication tools: mimics, sculpture, speech. It paints or plays and in the process of these events it masters the negative emotions to become a better person. Success begets success. The best motive for a child with special educational needs is the feeling that it succeeds.

Keywords: art therapy, feeling, emotion, intelligence, development.

Днес мисията на учителя да възпитава и обучава е затруднена. В образователното пространство все по-често той се среща с деца, с които вербалната комуникация е ограничена или невъзможна. Необходимо е да се изгради за тях функционираща подкрепяща среда каквато е арт терапията. Тя е широкоспектърен метод на психотерапия, който се използва за повлияване (лечение) и психотерапевтична корекция чрез изкуство и творчество. Включва разнообразни видове художествени дейности, като най-успешни при децата са изобразителното изкуство, приказкотерапията, театъра и музиката. Арт терапевтът не прави диагностична оценка на това, което детето създава. Не се изключва възможността то да създаде стойностна творба – произведение на изкуството, носеща съответните художествени характеристики. Виготски обобщава, че основна характеристика на детското творчество е самото творене: „Ценността на творчеството при децата трябва да се търси не в продукта, а в самия процес“ [1]. Ето защо целта на учителя е да стимулира личностния творчески потенциал на детето чрез използването на художествени материали и похвати и да развие емоционалната му интелигентност в сигурна и защитена среда. Той насърчава детето да изрази своите преживявания и да ги погледне от друга гледна точка, да разбере чувствата на другите, да промени поведението си и да излезе от ситуацията удовлетворено. Според доц. д-р Петер Цанев, преподавател по психология на изкуството и арт-терапия в Националната художествена академия, този тип терапия се основава на мобилизирането на целия творчески потенциал на човека и му помага да разкрие възможности, за които дори не подозира. Изследвания с ядреномагнитен резонанс и позитронно-емисионна томография са доказали, че арт терапията възбужда нервните проводници в мозъка. Ето така тя оказва психологически и емоционален ефект. В книгата се „Експресивна арттерапия“ Съюзън Дарли и Уенди Хийт [2] посочват, че изкуството има способността да преодолява пропастта между съзнаваното и несъзнаваното. Изкуството е вид език, а символите, които използва, са неговата лексика. Те идват от подсъзнанието ни и за тях няма рационално обяснение. Посредством арт терапията учителят се докосва до най-фините струни на детската душа – в търсене на контакта с нея, а за децата със СОП тя е единствената нишка за комуникация. Така се изгражда мост на общуване с тези деца, излизайки далеч от тра-

диционните техники. Например, при деца с генерализирано разстройство на развитието доскоро най-популярната форма на терапия се основава на бихевиористичните науки и цели промяна на поведението чрез система от награди и наказания. През последните години специалистите търсят алтернативни или допълващи методи като арт терапията, които да разширят спектъра от наличните терапевтични възможности. Методът развива децата когнитивно и емоционално, като ги насърчава да изследват и изразят себе си с арт материали. Един от отличителните белези на аутизма са затруднения с вербалното изразяване и развитие на езиковите умения. Децата често имат силно развит визуален канал и „мислят в картини“. Посредством арт терапията се измества фокуса от детето върху неговото творчество и се увеличава толерантността му към неприятни стимули, които за него могат да са дразнещи или дори мъчителни. Според Кейт Лакуър¹ арт терапията е уникален терапевтичен метод за деца с генерализирано разстройство на развитието, тъй като той редуцира характерните симптоми на състоянието и същевременно насочва дисфункционалното поведение в социално приемлива форма. Методът насърчава комуникацията, емоционално израстване и сензорната интеграция, подкрепя децата да взаимодействат в естествена и забавна среда като им доставя удоволствие, намалява стреса и води до успеха. Най-важно при детето е то да се чувства подкрепяно и да се тласка към успеха. Успехът поражда успех! Най-добрият мотив за детето със СОП е усещането, че успява [3].

През 40-те години Арт терапията се развива като отделно направление, което добива самостоятелност, особено в Европа и Америка. Един от първите, които я дефинират като форма на психотерапията е писателят и психолог Маргарет Наумбърг [4]. Тя насърчавала пациентите си да рисуват картините от сънищата си, да ги обсъждат и анализират в детайли. Изобразителното изкуство е основен способ на арт терапията. Рисуването има по-силно действие от фантазирането, тъй като въздейства пряко на състоянието ни. Когато рисуваме, нещата се случват на няколко пласта. Темперът е магнетичен, глината е мека – това спомага за осъществяването на връзката с изкуството и поражда потребността да го създаваме. Потапяме се до такава степен, че откриваме дълбокия смисъл в процеса на творене, а не върху крайния продукт, който не е акцентът при арт терапията. Рисуването посредством разнообразни техники и майсторенето на скулптури е творчески процес, водещ до освобождаване от емоционален товар и катарзис – енергията се трансформира по конструктивен начин, поведението приема по-ефективна форма. Децата творят с удоволствие. Те рядко дават директен отговор на зададен въпрос, но „говорят“ с рисунките си. За тях е много по-лесно да изразят емоциите и чувствата си, като ги нарисуват – радост, тъга, обида, вина, щастие, любов. В процеса на творенето те преживяват емоционално върху листа един миг от живота си, преодоляват без усилия проблеми, като не заемат позиция на враждебност и не се чувстват застрашени да реагират. Творбата се обсъжда, с което се допълва представата за това, какво се случва в детската душа, тъй като детето изказва на глас онова, което при други обстоятелства не би споделило. Днес творчеството с четката далеч е затминало очакванията ни с нов метод на Арт терапия – „Sensual Body Art Therapy“ (чувствена боди арт терапия) създаден от Мишел Вълчева². Той се основава на различните цветове, всеки от които ни влияе по различен начин. Целта на метода е чрез рисуване по тялото пациента да достигне до така очакваното спокойствие, позитивна енергия, хармония и релакс.

Театърът е част от арт терапията. Шекспир е казал, че „Целият свят е сцена и всички ние сме актьори на нея – влизаме, излизаме и за своето време всеки от нас играе различни роли“. Децата с трепет се включват в театрализираните игри. През последните години стана ясно, че занимаването на децата с театър и с изкуство въобще е толкова важно, колкото с математика и български език. Съгласно новите изменения на закона за предучилищно образование, образователното направление „Игрова култура“, което дава възможност детето да се докосне до театъра и игрите – дидактични и творчески, по класификацията на Саморукова, не намира място в учебната програма в детската градина. Възниква дефицит, който може да се компенсира с театрална игра в допълнителните дейности в детската градина, реализираща се в няколко аспекта: етюд, игра драматизация, психодрама.

Театрален етюд с кукла. При тази техника учителят е кукловодът, а детето „говори“ с куклата, изразявайки емоционалното си състояние тук и сега. То споделя проблем, който го тревожи и който не би споменало в пряк контакт с възрастен или с връсниците си. Чрез споделянето детето осъзнава собствените си чувства и търси решение на проблемите, освобождавайки се от напрежението. Така продължава напред. Техниката е подходяща не само в допълнителните дейности, но и в уводния момент на основна педагогическа ситуация на всяко образователно направление в детската градина.

Игра драматизация и Музикотерапия. Според В. Станчева³ [7], в детската градина играта драматизация е „творческа игра“. Приема се като предестетическа дейност. Според А. Н. Леонтиев една от специ-

фичните ѝ особености е, че тя представлява преход от предестетическа към продуктивна естетическа дейност. Възникна предизвикателството да се открият механизмите, посредством които детската игра се превръща в продуктивна естетическа дейност и се доближава до автентичното изкуство – театъра. Това е възможно с помощта на творчески елементи⁴, предназначени в педагогическата технология на играта-драматизация: невербални изразни средства, активно творческо участие на децата в изготвянето на декорите, творческо ангажиране на родителя в подготовката на реквизита и декорите, импровизации, актьорска игра на децата, многоликото творческо присъствие на учителя, избор на музика и хореография, създаване на творчески продукт – нова приказка.

Музикотерапията, която се включва в арт терапията като цяло, е свързана с използването на различни музикални инструменти за себеизразяване, най-често под формата на игра. Музикалната терапия, например, включва не само звуци, но и вибрации, ритъм, движение. Целият комплекс от усещания позволява на детето да се пренесе в един друг свят, да се освободи от емоционалния товар, който носи в себе си, да разбере чувствата си, да се обърне към себе си. Музикотерапията се осъществява посредством различни техники: звукоимулация, креативна музикотерапия, the Listening program, tomatis®, биофийдбек (Невротренинг), drum терапия (барабанотерапията). Неусетно театърът се вплита с музиката и танците. Това дава възможност детето да се потопи с всичките си отворени сетива в прекрасния необятен свят на изкуството.

Психодрама – метод създаден от Джейкъб Морено [5]. Подходът е насочен към разпознаване и преживяване на скрити чувства, потискани до този момент, с цел те да се изразят пълно и свободно и да се премине към ново, по-ефективно поведение. Това се постига чрез изиграване на преживени значими събития. Морено вярва, че изиграването на проблемите има по-голяма терапевтична стойност, отколкото ако просто се говори за тях. Неговите техники насърчават действието, междуличностното взаимодействие, изразяването на чувствата в настоящия момент. Изиграването е в контекста „тук и сега“, независимо дали се отнася до минало или очаквано събитие. Според Морено спонтанността и творчеството са основни характеристики на личността. В своята същност психодрамата с деца е игра. Тя помага на децата да регулират емоционалните си преживявания, да разбират и преразглеждат своите взаимодействия с другите, да намират различни решения. Влизайки в познати и непознати роли, използвайки сценични елементи, реквизит, кукли и силата на въображението си, децата удовлетворяват актуалните си потребности от себеизява и взаимодействие с връстници. Когато децата израстват в среда, в която се говори за чувствата и причините за поведението, те развиват себеувереност, усещане за собствена ценност, себеуважение. Драматичната игра насърчава експресивното изразяване и това е особено ценен опит за по-срамежливите и стеснителни деца. Така те изграждат умения за: изразяване на емоциите си, по-висока самооценка, по-богат репертоар от поведенчески реакции, нагласа, че във всяка житейска ситуация има изход, приемане и емпатия към различните от тях, приемане и уважение към самия себе си, изграждане на Аз-концепцията.

Приказкотерапията като част от арт терапията е вероятно най-добрата техника за деца в психологията, която се използва за справяне с агресия, посттравматични и психосоматични разстройства, кризисни ситуации, междуличностни конфликти при деца – казуси, все по-често срещани в образователното пространство. Още Айнщайн е казал, че: „Ако искате децата ви да бъдат интелигентни, четете им приказки. Ако искате да станат още повече интелигентни – четете им още повече приказки“. Нима има дете, което не желае да живее във вълшебния свят на приказките? В основата на ефикасността на метода е въздействието на приказката на две психически нива – съзнателно и подсъзнателно. Приказният свят според Н. Песешкиан е „полето на сблъсъка между желаното и наличното“ [6]. Авторът вплита успешно приказките в психотерапевтичния метод, познат като „позитивна психотерапия“ [7]. Според него героите от приказките и самите приказки „лекуват“ [8]. Приказките трябва да са вълшебни. Фантазията приказан свят е изпълнен с чудеса. Децата потъват в него, влизайки в различни роли – принцове и принцеси, магьосници, феи, различни животни, одухотворени предмети и др. Тези пътешествия развиват въображението им, учат ги да не се страхуват от опасностите, а да ги преодоляват спонтанно, импровизирайки в настоящия момент. Методът се реализира посредством тренинг сесии, в които приказките се четат или разказват, а може да се използват и отделни епизоди от тях. Сесиите включват 3 елемента [9]: загряване, основна сесия и закриване. Основната сесия е в две части: аз и вълшебното чувство в приказните герои, аз и вълшебното чувство у мене. Съчетават се с интерактивни методи за работа: ролеви игри, драматизация, елементи от куклотерапия и др. Обсъждат се с децата относно мислите и чувствата, които ги вълнуват. Детето разсъждава върху героите, постъпките им, случващото се в приказката. То я съчинява наново, преразказва я по свой начин, обогатява я с нови обстоятелства, фантазира нов край, който му харесва. Раз-

мишлява върху нейната житейска мъдрост. Съпреживява я. Според Песешкиан [10] „Приказките не само налагат становища, но и променят становища, преосмислят житейски позиции.“ Целта е то да достигне до същината на проблема, да се изправи пред него и да го разреши като намери сили за преодоляване на трудностите в него самия. Ефикасността на метода е въздействието на приказката на две психически нива – съзнателно и подсъзнателно [11]. Основата на терапията с вълшебни истории е образуване на връзка между приказните събития и процесите в реалния живот. Житейският опит на едно дете е много малък и в процеса на израстване то се сблъсква с редица непознати за него препятствия, което е сложна емоционална задача. Тук на помощ идва приказката, в която то открива в лицето на даден герой себе си. Слушайки я, научава как героят се справя с различни препятствия и винаги намира изход и решение, не унива, мобилизира се и успява да победи. Това води до натрупването в съзнанието на детето на банка от знание – то успява да се справи с всяка възникнала ситуация. Чрез приказкотерапията учителят развива у детето умението да разпознава своята емоционална сфера. Рибите плуват, птиците летят, а хората чувстват. За да можеш да усетиш чувствата на другите, да ги споделиш и разбереш, първо трябва да разбираш собствените си чувства. Детето се възпитава да приема другия с неговите добри и лоши черти. Изразявайки различните си емоции, то усъвършенства изразните си средства за общуване: мимика, пластика, реч. Преживява и отиграва страха си, безпокойството, агресията, чувството за вина, трансформира поведението си в по-ефективна форма.

С цел оптимизация на педагогическото ми взаимодействие с децата посредством стимулиране на творческия им потенциал се изправих пред предизвикателството да приложа в работата си някои от посочените техники на арт терапията. Интересни са резултатите от тренинг с рисуване на свободна тема, проведен с четиригодишни деца от детската градина. Оказа се, че те илюстрират върху листа своите потребности, към които имат дефицит относно:

- Материални придобивки /най-често играчки/ и лакомства – изразява се в изобразяването на любима играчка, което детето води в магазина или в сладкарницата.
- Свобода на личността – децата рисуват върху листа хварчила, птици и други летящи предмети или животни.
- Самочувствие и вяра в себе си – децата отъждествяват себе си със супер герои, победители в спортни състезания, камък, скала и други устойчиви на въздействия предмети.
- Преживявания, време, прекарано със семейството – децата илюстрират себе си заедно със своето семейство на море, планина, пикник, кино, цирк и други места, където то иска да сподели с тях.
- Грижи и внимание – при някои деца този дефицит е толкова явен, че се стига до създаване на фантазна реалност. В този аспект интересен е разказът на дете за извънземни, които отиват на планетата си с ракета, построена от комъни и се връщат на Земята за да спасят човешко бебе, паднало на земята. По време на беседата ми с детето относно рисунката забелязах, че има белег на лакътя. Стана ясно, че предния ден е ходило с родителите си в парка и е паднало. Трябвало е само да се справи със ситуацията и в първия момент е нямало кой да му окаже помощ, а в този момент то се е нуждаело толкова много от грижи и внимание.

В направената изложба на рисунки, след тренинга се открояват и такива творби, в които децата рисуват своите страхове и тревожност. Така например едно момиченце нарисова къща, която се намира навътре, в страшната тъмна гора. По време на беседата ми с нея относно рисунката ѝ, стана ясно, че това не е просто къща в гората, а в нея живеят приказните герои – баба Яга, Торбалан и Кумчо Вълчо. Детето сподели, че се страхува от тях, понякога ги вижда в тъмното, понякога ги сънува. Интересното е, че то намира начин да се изправи срещу страховете си и да ги победи заключвайки ги в къщата, за да не могат да избягат.

Има още десетки свидетелства за „изливането“ на детската душа посредством творчество в изобразителната дейност на детето. Най-често наблюдаваните дефицити се проявяват при деца на социално слаби семейства и семейства с доходи под средните, при деца на родители, ангажирани с работата си над нормалното, авторитарни или посредствени родители.

В педагогическата ми практика превръщането на детската театрализирана игра в продуктивна естетическа дейност, намери израз в проекта ми – театрален спектакъл по мой сценарий на приказката за „Приятелите, които извадили ряпата“ с деца от подготвителна група. Новаторството на проекта е в приложените творчески елементи и неочаквания край – героите, извадили ряпата се отправят на космическо пътешествие сред звездите. Защо? Космосът е необятен, както са необятни въображението и творчеството, създали нова приказка. Това е кулминационният момент на творческите търсения на учителя и децата. Представлението с успех се включи в празник „Детски мечти“. Така разгърнатата, театрализираната иг-

ра се превърна във форма на обучение. На практика постановката, притежава характерните черти на продуктовата естетическа дейност, тъй като малките артисти съпреживяха изкуството и успяха да въздействат на зрителите. Именно това въздействие е най-характерната черта на продуктовата естетическа дейност. То е докосването до голямото изкуство, наречено театър. От реализирания проект могат да се направят следните изводи:

Творческият акт е непредсказуем. Магия. Синтез на въображение и опит.

Играта драматизация е:

- Най-висшата творческа игра на действено претворяване чрез подражание, емоционално съпреживяване на изкуството и осъзнаване сложността на заобикалящата ни действителност.
- Допълнителна форма на педагогическо взаимодействие в детската градина.
- Развива творческия потенциал и компетенции на детето – комуникативни, културни и компетенции за учене.
- Начин за решение на наболял проблем на децата в предучилищна възраст – дефицитът в общуването, изместено от технологиите.
- Начин на „Учение чрез правене“ в светлината на съвременните представи относно необходимостта от играещия човек – „Homo ludens“.
- Докосване до Световното културно наследство и позитивно отношение към изкуството, наречено театър.

Арт терапията стимулира развитието на емоционалната интелигентност при децата.

Емоционалната сфера на личността е предпочитан обект на изследване в съвременната психология. Един от известните ѝ изследователи – Даниъл Голман [12], споделя идеята на Питър Салови и Джон Д. Майер, които определят пет основни характеристики на емоционалната интелигентност [13]:

- Познание на собствените емоции – способност за разпознаване на собствените чувства. В случаите, когато тези чувства са неприятни, е важно те да не се пренебрегнат, а да се осъзнаят и преживеят без да се взима прибързано решение.
- Управление на емоциите – умение за контрол върху чувствата и изразяването им в адекватна форма, особено важи при справяне с отрицателните емоции, веднага, след като са осъзнати.
- Умения за самостоятелно мотивиране – проявяват се когато личността си е поставила определена цел, тогава мобилизацията на емоциите е от важно значение за концентрацията на вниманието и за разгръщането на творческите ѝ възможности. Д. Голман подчертава, че емоционалният самоконтрол/отлагане на възнаграждението и подтискане на импулсивността/ е основна опора за всяко постижение.
- Разпознаване/признаване/ на емоциите на другите – умение за съпреживяване на емоциите на другите, за съпричастност към емоционалните им преживявания, което в психологията се назовава с термина „емпатия“.
- Стабилни връзки – умение на човек, който е наясно с емоциите да установява пълноценни социални връзки.

Към тези характеристики на емоционалната интелигентност Франсис Уилкс[14] добавя още една – „трансформиране на емоциите“. Тя посочва, че всяка една от емоциите има своята противоположност. Ето защо е ценно да притежаваме способността да преобразуваме отрицателните емоции в тяхното противоположно проявление – например тъгата в радост, омразата в любов, отчаянието в надежда и т.н. Добрият учител посредством арт терапията се стреми да развие индивидуалната емоционална интелигентност на детето. В работата си той използва подходящи подходи и техники за разпознаване и овладяване на най-често срещаните в ежедневието емоционални преживявания [15, 16]: радост, тъга, гняв, удоволствие, страх, вина, обида, интерес, любов. Работата с емоциите и чувствата се осъществява чрез тренинг сесии. Всяка от тях се състои от 3 основни елемента [9]: загряване(настройване за работа в група), основна сесия, закриване(обратна връзка – рисунка, ролева игра, танц и др.). Основната сесия има две части: разпознаване на чувството в самия себе си, разпознаване на чувството у другия. В хода на заниманията намират приложение различни интерактивни методи като: арт терапия – рисуване, театър, драматизация, беседа, дискусия, ролеви игри, симулации и др. Най-подходяща за малките деца е играта. В играта прозира естеството на конфликтите като дефицит на обич, внимание, грижи, време и др. Играта притежава „положителен ефект върху емоциите“ [17]. Емоциите имат „физическа“ пътека в паметта, влияят върху мозъка и предопределят реакциите ни. Емоциите, създадени от биологично автоматизирани пътеки са: радост, страх, учудване, отвращение, болка и тъга.

Вариант на тренинг сесия за работа с чувството тъга, проведен с четиригодишни деца от детската градина. Първият елемент на сесията е загревяне, с което се постига настройване на децата за работа. За тази цел се използва играта "Маймунката" [8], в която посредством зададени представи, децата изразяват емоционалното състояние на маймунка посредством весело или тъжно изражение на лицето. При реализирането на играта, децата изпитват удовлетворение, изразено в превъплъщението им в ролята на маймунката – подскоци, имитиране на звуци и жестове, присъщи за нея. В първата част на основната сесия се цели детето да разпознае тъгата в самия себе си. Постига се с използването на "Метода на недовършените изречения" [9]. Изразява се в довършване на глас на зададено изречение, което започва с думите: „Тъжен съм, когато...“, „Натъжава ме...“, „Когато съм тъжен...“. Децата изразяват чувството си на тъга като се крият, плачат, не желаят да говорят, нуждаят се от прегръдка на близък човек или любима играчка, която възприемат като приятел и отдушник на вътрешните им терзания, искат лакомство, предпочитат да играят с приятел, да гледат детска програма и др. Друг метод, използван в първата част на основната сесия е: „Моята представа за тъгата, изразена чрез рисунка“ [9]. Децата изобразяват тъгата като голямо черно петно, вещица, крокодил, дъжд, самотно дърво, тъжно личице, големи облаци. Едно дете рисува тъмни щрихи върху целия лист. Организира се изложба и обсъждане на детските творби. В обобщение се стига до извода, че не може да се избере една рисунка като най-добра, защото всеки един от нас има своята представа за тъгата. Втората част на основната сесия е насочена към разпознаване тъгата у другите. Тук удачен е методът [9]: „Работа в малки групи“ на тема: „Загубих: любим предмет/ домашен любимец“. Целта му е детето да си припомни и да разкаже за преживяна загуба на предмет или животно. Децата изразяват загубите си не само вербално, но и посредством невербални средства – тъжно изражение на лицето, мимики, сълзи, жестове на ръцете и други. Преживяването на чувството е точно в този момент. Така им се дава възможност да извървят пътя на преживяването в подкрепяща среда. В общение се стигна до извода, че загубата трябва да се приеме и да остане в миналото, защото животът продължава. Ние нямаме възможността да върнем времето назад, но можем да забравим и да продължим нататък. В този момент на преживяване на негативна емоция е важно децата да се научат, че за да се справят успешно с нея, трябва да я трансформират в нейната противоположност – една от основните характеристики на емоционалната интелигентност. Така детето осъзнава, че може да превърне тъгата в радост. В помощ идват и някои стратегии за справяне с тъгата: започни да мислиш положително, потърси приятели и развлечения, които те откъсват от лошото настроение и негативните мисли – игри на открито и с приятели, слушане на приказки и музика, танци, детски филми, подаръци, лакомства, разходки сред природата и др. В заключителния елемент на сесията – закриване децата имат за задача да съчинят групова приказка за тъгата [9], която започва с изречението: „Имало едно момиченце, което било много тъжно...“. Всяко дете продължава със свое изречение историята до нейния край, който се оказва оптимистичен. Последва драматизация на приказката и рисуване на нейните герои. Те изпитват радостта от успеха и осъзнават, че могат да не отдават такова значение на негативните чувства, за да могат да успеят да изпитат положителни емоции и да „внушат на подсъзнанието си“, че именно тези емоции ги ръководят и са значими за тях. Те осъзнават, че след всяко лошо преживяване, идва доброто. Всичко е временно, съгласно вечният природен закон „Пантарей – Всичко тече, всичко се променя“. Трябват сили, търпение и мъдрост, за да се намери изход във всяка ситуация и всеки от нас да продължи своя път.

Според Хауърд Гарднър [18] всеки индивид се развива с различна скорост, в различни сфери на интелигентността и училището трябва да се ориентира към развитие на отделната личност. Той нарича своята теория – „теорията за множеството интелигентности“, в която определя съществуването на 9 интелигентности – лингвистична, логико – математическа, музикална, двигателна, визуална, междуличностна, интраличностна, натуралистична и екзистенциална. Именно изкуството обединява и спомага развитието на всички видове интелигентност, а от там и на личността като цяло. Настъпил е моментът, в който изкуството заема своето подобаващо място в образователното пространство наред с другите учебни направления. Изкуството развива емоционално малкото дете. Вече пораснало то остава неразривно свързано с него и продължава развитието си, обучавайки се.

В най-ранна възраст оставете децата да творят и да играят. Това им позволява да опознаят себе си, да се изявят и развият като пълноценни личности. Така чрез изкуството децата получават любов, разбиране и увереност, особено необходими за да продължат живота си.

References:

1. Vigotski, L. S. *Vaobrazhenie i tvorchestvo na deteto*, Sofia, 1982.

2. Darli S., Hiyt U. Ekspresivna art terapia, Sofia, Tsentar za psihosotsialna podkrepa, 2013.
3. Boys, Yozef. Vseki mozhe da bade artist. Psihodramatichni tehniki v rabotata na uchitelya., Sofia , 2006.
4. Наумбърг, М. An Introduction to Art Therapy, New York, Teachers College Press, Columbia University, 1973
5. Moreno, Dzh. Osnovi na psihodramata, Sofia, Otvoreno obshtestvo, 1994
6. Peseshkian, N. Pozitivna psihoterapia na ezhednevieto, Varna, Slavena, 1998.
7. Peseshkian, N. Psihosomatika i pozitivna psihoterapia, Tom 2, Varna, Slavena, 2003.
8. Peseshkian, N. 33 plyus edna forma na partnyorstvo, Varna, Kolor Print, 1996
9. Nestorova – Gercheva G., Ilieva Sn. Prilozhna pedagogicheska psihologia, Varna, VSU „Chernorizets. Hrabar“, Universitetsko izdatelstvo, 2017.
10. Peseshkian, N. Ako iskash nishto, koeto nikoga ne si imal, napravi neshto, koeto nikoga ne si pravil, Sofia, Institut po pozitivna psihoterapia, 2010.
11. Peseshkian, N. Targovetsat i papagalat, Varna, Slavena, 2008.
12. Golman, D. Emotsionalna inteligentnost, Sofia, Iztok – Zapad, 2001.
13. Solovey, P. and Mayer, J.D. Emotional Intelligence, Imagination, Cognition and Personality, 1990
14. Uilks, Fr. Inteligentnite emotsii, Sofia, Kragozor, 2003.
15. Izard, K.E. Psihologia na emotsiite, SPb., Piter, 2006.
16. Ilyin, E.P. Emotsii i chuvstva, SPb., Piter, 2011.
17. Vigotski, L.S. Uchenie za emotsiite// Sobr. Soch., t.4, 1984.
18. Gardnar, H. Mnozhestvoto inteligentnosti, Sofia, Iztok – Zapad, 2014.

(Endnotes)

1. <http://the-art-of-autism.com/> Лакуър, Кейт
2. <https://www.youtube.com/watch?v=RI4WfwOFUsc> Мишел Вълчева
3. Станчева, В. Лекционен курс по Творчество в игровото взаимодействие. Ст. Загора, ТРУПФ, 2013.
4. Калоянова, Р. Сборник с добри педагогически практики от цяла България, София, Фондация Кузманов, 2017